

А. А. Ткач

ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВОГО ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Здійснено спробу методологічно обґрунтувати основні напрями трансформації фінансової системи національної економіки, визначити пріоритети цих теоретичних підходів, розширити уявлення про економічний устрій сучасного суспільства й місця в ньому фінансової складової. Запропоновано гіпотезу, що новий, інституціональний підхід у економічній теорії створює підґрунтя для формування фінансової системи, що відповідає вимогам постіндустріального інформаційного суспільства та надає можливість розробити концепцію фінансового інституціоналізму, яка стане основою регулятивних рішень у галузі розвитку фінансів держави.

Basic lines of transformation of the financial system of the national economy are methodologically substantiated and priorities of such theoretical approaches are defined. The author makes an attempt to expand the view on economic structure of modern society and the place of financial component in it. The hypothesis, that the new institutional approach to economic theory forms the basis for the formation of the financial system that meets the requirements of post-industrial information society and provides an opportunity to develop the concept of financial institutionalism, which will form the basis for regulatory decisions in the field of development of the state finance, is suggested.

Ключові слова: методологія, інституціональний підхід, фінансова система, фінансовий інституціоналізм.

Потреба в методологічному обґрунтуванні основних напрямів подальшої трансформації фінансової системи національної економіки визначає необхідність з'ясування пріоритетів таких теоретичних підходів, які здатні, з одного боку, розширити наше уявлення про історичну палітру економічного устрою сучасного суспільства й місця в ній фінансової складової, з другого — використати можливості сучасних теорій для конкретних форм його розвитку. При цьому потрібно не лише створювати віртуальні схеми, а й шукати напрями “широкого конструктивного руху” (А. Маршалл) у надрах самого суспільства, у дійсних його властивостях, як ланцюг “із акумульованих причин” (Т. Веблен). Для початку потрібно сконструювати теоретичні уявлення про подальший поступ цивілізації як сукупності багатовекторного соціально-економічного розвитку й визначити місце фінансових інститутів та інституцій як рушійної сили інституціонально-економічної еволюції суспільства.

Новий, інституціональний підхід у економічній теорії створює підґрунтя для формування фінансової системи, що відповідає вимогам постіндустріального інформаційного суспільства. Спираючись на те, що саме інститути є провідниками і глибинною субстанцією ринкових перетворень у економіці, можна розробити концепцію фінансового інституціоналізму, яка стане основою регулятивних рішень у галузі розвитку фінансів держави. Такі визначальні елементи інституціональної системи, як інститути власності, трансакційні витрати, контрактні відносини, теорія фірми, звичаї і традиції, теорія інституціональних змін,

що лежать в основі структуризації сучасного ринкового середовища, потрібно покласти в основу концепції фінансового інституціоналізму.

Загальнотеоретичним підґрунтям для розв'язання поставлених проблем є праці представників класичного інституціоналізму — М. Вебера (протестантська ділова етика), Т. Веблена (синтез еволюційної методології та аналізу економічного розвитку), К. Менгера (аналіз грошового обігу як соціального явища), Й. Шумпетера (соціальний характер контрактних відносин); учених, у працях яких започатковано окремі напрями інституціональної теорії розвинутих ринкових систем: теорії прав власності (А. Алчіан, С. Пейович, Е. Фуруботн), прийняття рішень (Г. Саймон), трансакцій (Д. Бромлі, Дж. Коммонс), трансакційних витрат (Р. Коуз, Д. Норт), контрактів (О. Вільямсон, Я. Джосков, Б. Клейн), економіки організацій (К. Менар, В. Ні), нової теорії фірми (М. Аокі, Х. Демзец) та ін.¹ Водночас застосування зазначених теорій у контексті наукового та практичного розв'язання основних завдань трансформаційних економік потребує створення інституціональних моделей, адаптованих до специфіки кожної країни з урахуванням історичних, культурних, етнічних, геополітичних традицій. Мова йде про усвідомлення та наукове обґрунтування власної інституціональної траєкторії розвитку.

Виникає нагальне наукове і практичне завдання розробки методологічних інструментів для інституціонального аналізу конкретних напрямів економічної науки, зокрема фінансової системи. Для того щоб розкрити механізми виникнення й розвитку спонтанного чи керованого зародження сучасних інститутів фінансової системи, необхідно використовувати новий підхід до аналізу. Він може спиратися на такі методологічні положення:

- з'ясування й аналіз проблем, які виникають у ході створення, поширення й розвитку фінансових інститутів;
- аналіз деформування різних механізмів інституціональної динаміки фінансової системи під впливом конфліктів, що виникають на ґрунті розподілу обмежених вигід усіх її учасників (держави, суб'єктів господарювання, домогосподарств, зовнішніх контрагентів);
- визначення ролі, яку відіграє у процесі інституційних змін фінансової системи пізнання реалій глобальних процесів.

Метою статті є аналіз існуючих підходів інституціонального напрямку економічної теорії з точки зору обґрунтування теоретичних основ фінансового інституціоналізму.

Сучасний інституціоналізм виходить із двох загальних положень: 1) соціальні інститути мають досить важливе або навіть вирішальне значення для

¹ Нуреев Р. Плоды просвещения / Р. Нуреев, Ю. Латов // Вопросы экономики. — 2001. — № 1. — С. 96—115; Олейник А. И. Институциональная экономика : учеб. пособ. / А. И. Олейник. — М. : ИНФРА-М, 2000. — 416 с.; Стігліц Дж. Е. Економіка державного сектора / Дж. Е. Стігліц ; пер. з англ. А. Олійника, Р. Скільського. — К. : Основи, 1998. — 854 с.; Ткач А. А. Методологічні основи інституціональної теорії // Институциональна парадигма цивілізаційного розвитку : монографія : у 4 кн. Кн. 2: Институционалізація економічного розвитку / за ред. А. Ткача. — Запоріжжя : КПУ, 2008. — С. 32—59.

економічного розвитку; 2) аналіз здійснюється не лише з допомогою понять і методів, які є надбанням класичної економічної теорії, а й інших галузей науки. Саме ця обставина дає можливість відокремити сучасний інституціоналізм як від неокласичної теорії, так і від “старого” інституціоналізму.

Неокласичні моделі використовували спрощені уявлення про взаємодію економічних агентів, у яких витрати не бралися до уваги, а забезпечення трансакцій уявлялося безболісним, безконфліктним. Крім того, представники неокласичної теорії абстрагувалися від особливостей інституційного середовища, вважаючи, що трансакційні витрати є нульовими, права власності чітко розмежовані й надійно захищені, а контракти, які укладаються, є повними (тобто враховують будь-які, у т. ч. віддалені, економічні події) і неухильно виконуються. Таке абстрагування від інституційного середовища ізолювало економічний аналіз від реального стану речей, перетворило інститути на нейтральний чинник, що не впливає на економічні процеси. Неоінституціоналізм відмовляється від такого спрощеного підходу, наголошуючи, що насправді трансакційні витрати завжди є позитивними, права власності ніколи не бувають повністю специфікованими й надійно захищеними, будь-які контракти є неповними, а їхні учасники схильні до порушення взятих на себе зобов’язань, тобто до опортунізму.

Незважаючи на те, що дослідження інститутів є головним змістом “старого” інституціоналізму, його прихильники вважали за краще оперувати категоріями, запозиченими з інших дисциплін (соціології, психології і т. д.), вважаючи невідповідними для цього методи найекономічнішої науки. Як наслідок, було проігноровано той факт, що існування інститутів пов’язане з певними вигодами й витратами та залежно від їх співвідношення змінюється поведінка економічних агентів. Головна ідея неоінституціоналізму полягає в тому, що інститути являють собою знаряддя економії трансакційних витрат. Водночас саме формування й функціонування інститутів, у свою чергу, потребує чималих коштів. Такий підхід надав можливість для осмислення різних форм соціальної організації в термінах економічної теорії.

Неоінституціоналізм, спираючись на принцип “методологічного індивідуалізму”, визнає учасниками соціального процесу не групи або організації, а реально діючих індивідів. За цим принципом колективні спільноти (наприклад, фірми або держава) не можуть існувати самостійно, окремо від членів, які їх утворюють, тому їхня діяльність має пояснюватися з погляду цілеспрямованої поведінки індивідів. Завдяки цьому неоінституціоналісти концентрують увагу на економічних відносинах, що складаються всередині організацій, тоді як у неокласичній теорії будь-які організації розглядалися як “чорний ящик”, вміст якого не аналізувався, а приймався апріорі.

Поведінкові передумови неоінституціонального аналізу виражають поняття обмеженої раціональності й опортуністичної поведінки. Якщо в неокласичній теорії людина зображується як гіперраціональна істота, то неоінституціоналізм наголошує на обмеженості людського інтелекту: знання, якими

володіють люди, завжди неповні, їхні рахункові і прогностичні здібності не безмежні, для здійснення логічних операцій потрібні час і зусилля. Тому рішення економічних агентів є раціональними лише до певних меж, що задаються неповнотою доступної їм інформації та обмеженістю їхніх інтелектуальних можливостей. Опортуністична поведінка визначається як “переслідування власного інтересу, що доходить до віроломства”. До нього належать будь-які форми обману й порушення взятих на себе зобов’язань, для котрих у неокласичній теорії не було місця.

Згідно з положеннями неоінституціоналізму інститути (традиції, звичаї, правові норми), що формуються в суспільстві, або їх велика частина, покликані зменшувати негативні наслідки обмеженої раціональності й опортуністичної поведінки. Із позицій фінансового інституціоналізму, прикладом таких інститутів можуть бути податкові традиції, контрактні й фінансові зобов’язання, кредитні угоди тощо. До таких фінансових інститутів належить і примушення до виконання зобов’язань, прийнятих у суспільстві за норму. На думку О. Вільямсона, у соціальних інститутах мають потребу обмежено розумні істоти небездоганної моральності. За відсутності проблем обмеженої раціональності й опортуністичної поведінки потреба в багатьох інститутах відпала б².

По-новому формулюються в неоінституціоналізмі й завдання нормативного аналізу. Оцінюючи реально діючі економічні механізми, неокласична теорія бере за точку відліку модель досконалої конкуренції; відхилення від неї розцінюються як “провали ринку”, а надії на їх усунення покладаються на державу. Звичку порівнювати реальні, але недосконалі інститути з досконалими, але недосяжними ідеальними зразками Г. Демзек назвав “економікою нірвани”. Нормативний аналіз має здійснюватися в порівнянню-інституційній перспективі: інститути, що діють, треба порівнювати не з уявними конструкціями, а з альтернативами, здійсненими на практиці. Така зміна точки відліку неминуче веде до переоцінки багатьох форм державного втручання в економіку.

Неоінституціональний аналіз стосовно фінансової системи може здійснюватися на декількох рівнях: методологічному, інституційному, організаційному й індивідуальному.

На методологічному рівні потрібно проаналізувати закономірності формування, розвитку, відбору і зміни фінансових інститутів.

Інституційний рівень має сформулювати економіко-правові засади функціонування й розвитку фінансових інститутів та інституцій у національній економіці, а також можливості їх включення у світову фінансову систему.

На організаційному рівні необхідно сформулювати систему відбору тих чи інших організаційних форм (інституцій) залежно від характеру існуючого інституційного середовища.

² Вільямсон О. Е. Економічні інституції капіталізму: фірми, маркетинг, укладання контрактів / О. Е. Вільямсон. — К. : Артек, 2001. — 472 с.

Індивідуальний рівень неінституціонального аналізу охоплює особливості поведінки окремих економічних агентів в умовах дії певних інститутів у рамках різних інституцій (фірми, корпорації, установи, приватного господарства, домогосподарства, держави).

На всіх рівнях взаємодія між економічними агентами супроводжується неминучими витратами — трансакційними. У багатьох випадках високі трансакційні витрати на рівні всього суспільства є наслідком прагнення зменшити їхню величину для окремих агентів. Крім того, перевищення трансакційних витрат на впровадження й підтримку певного фінансового інституту над отриманням вигоди від його дії є критерієм оптимізації інституціональних змін у фінансовій системі.

Фінансові інститути задають систему позитивних і негативних стимулів, спрямовуючи поведінку людей у певне русло, тим самим роблячи економічне середовище менш невизначеним. Фінансові інституції (банки, фінустанови, податкові органи тощо) до загальноприйнятих “правил гри” додають власні внутрішні обмеження, дотримуватися яких зобов’язані всі члени організації.

Така різноманітність об’єктів аналізу призводить до того, що неінституціоналізм виступає не як струнка теоретична система, а швидше як “дерево” підходів, об’єднаних декількома ключовими ідеями. О. Вільямсон запропонував таку класифікацію. У ряді концепцій предметом вивчення є інституційне середовище, тобто фундаментальні політичні, соціальні та юридичні правила, у рамках яких відбуваються процеси виробництва й обміну. Інститути, що діють у публічній сфері, вивчає теорія суспільного вибору (Дж. Бьюкенен, Г. Таллок, М. Олсон); інститути, що діють у приватній сфері, — теорія прав власності (серед її засновників — Р. Коуз, А. Алчіан, Г. Демзетц)³.

Інша група концепцій вивчає організаційні форми, які з урахуванням загальних інститутів створюються індивідами на контрактній основі. Взаємодії “принципал — агент” присвячено теорію агентських відносин. Одна з її версій, відома як теорія механізмів стимулювання, досліджує організаційні схеми забезпечення оптимального розподілу ризиків між принципалом і агентом (її засновником вважають Л. Гурвіца). Інша, так звана позитивна теорія агентських відносин, спрямована на розв’язання проблеми “відділення прав власності й контролю” (У. Меклінг, М. Дженсен, Ю. Фам)⁴.

Головною проблемою фінансового інституціоналізму є пошук засобів попередження й подолання опортуністичної поведінки суб’єктів фінансової системи у процесі розподілу й контролю фінансових потоків. Це стосується фінансових взаємодій держави з підприємцями та населенням, роботодавців із працівниками, найманих менеджерів із власниками (принципалами) тощо.

³ *Ходжсон Д.* Экономическая теория и институты: манифест современной институциональной экономической теории : пер. с англ. / Д. Ходжсон. — М. : Дело, 2003. — 464 с.

⁴ *Шаститко А. Е.* Новая институциональная экономическая теория / А. Е. Шаститко. — М. : ТЕИС, 2002. — 591 с.

Важливим методологічним принципом фінансового інституціоналізму є використання теорії трансакційних витрат. Трансакційний підхід до вивчення фінансових механізмів дії економічних організацій спирається на ідеї Р. Коуза⁵. У них акцент зроблено на фінансових відносинах, що виникають на стадії не укладання, а виконання контрактів, а також на витратах вимірювання кількості та якості товарів і послуг кожної трансакції. В основу останнього підходу покладено поняття регулятивних структур — спеціальних механізмів, що використовуються для оцінки поведінки учасників контрактних відносин, подолання фінансових суперечок, адаптації до несподіваних змін, застосування фінансових санкцій до порушників. Спираючись на думку О. Вільямсона, що кожному класу економічних операцій відповідає особливий тип регулятивних структур, який забезпечує їх виконання з найменшими трансакційними витратами, як складову фінансового інституціоналізму можна запропонувати розробку для кожної фінансової операції особливого типу фінансових регулятивних механізмів, що мінімізують трансакційні витрати.

Узагальнений варіант нової інституціональної теорії був розроблений у працях Д. Норта, де подано концепцію інститутів та інституціональної динаміки, що претендує на пояснення найбільш загальних закономірностей розвитку людського суспільства⁶.

У структурі інститутів Д. Норт виділяє три основні складові:

- а) неформальні обмеження (традиції, звичаї, соціальні умовності);
- б) формальні правила (конституції, закони, судові прецеденти, адміністративні акти);
- в) механізми примушення, що забезпечують дотримання правил (суди, поліція тощо).

Неформальні інститути складаються спонтанно, без чийогось свідомого задуму, як побічний результат взаємодії людей, котрі дбають про власні інтереси. Багато що в цьому процесі прояснила теорія ігор, яка широко застосовувалася в неінституціональних дослідженнях (Р. Аксельрод, Р. Сагден та ін.)⁷. Теорія неформальних інститутів недостатньо розроблена економічною наукою. Незважаючи на те, що в цивілізованих суспільствах саме неформальні інститути є провідними чинниками мотивації поведінки людей, рушійною силою інституціонального розвитку суспільства, головна увага у вітчизняній науковій думці приділяється формальним правилам і нормам.

Формальні інститути й механізми їх захисту встановлюються та підтримуються свідомо, найчастіше державою. І якщо формальні правила допускають різке одномоментне ламання (в періоди економічних реформ), то неформальні змінюються лише поступово. Це неважко зрозуміти. Адже формальні

⁵ Коуз Р. Г. Нобелівська лекція (1991): Інституціональна структура виробництва / Р. Г. Коуз // Природа фірми: походження, еволюція і розвиток / за ред. О. Е. Вільямсона, С. Дж. Вінера ; пер. з англ. А. В. Куликова ; наук. ред. пер. В. П. Кузьменко. — К. : А.С.К., 2002. — С. 308—319.

⁶ Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт. — К. : Основи, 2000. — 189 с.

⁷ Олейник А. И. Значач. праця.

інститути піддаються впливу з боку держави, їх легше контролювати, змусити до виконання всіма існуючими інструментами управління.

Важливою складовою фінансового інституціоналізму є використання теорії інституціональних змін. Вона базується на динаміці інституціонального розвитку, в якій відбувається заміна одних інститутів на інші, ефективніші. Водночас зміна інститутів у процесі їх еволюції стикається передусім із трансакційними витратами, що супроводжують їхню динаміку.

Т. Еггертсон сформулював “узагальнену теорему Коуза” так: якщо інституційні витрати є невеликими, то економіка завжди розвиватиметься по оптимальній траєкторії, незалежно від наявного в ній набору інститутів. За відсутності інституційних витрат оптимальний набір “правил гри” складався б завжди, оскільки будь-який застарілий інститут неважко було б замінити новим, ефективнішим. У цьому разі, як наголошують неоінституціоналісти, технічний прогрес і накопичення капіталу (фізичного та людського) автоматично і скрізь забезпечували б економічне зростання⁸.

Уявлення про те, що неефективні інститути завжди витісняються більш ефективними й забезпечують значну економію трансакційних витрат, переважало на ранніх стадіях розробки нової інституціональної теорії. Проте воно погано узгоджується з тим очевидним фактом, що в історії людства економічне зростання було швидше винятком, ніж правилом. Як визнав пізніше сам Д. Норт, оптимістична модель інституціональної еволюції більш-менш відповідає історії розвитку лише однієї, порівняно невеликої частини людства — західної цивілізації.

Разом із тим конкуренція не завжди веде до подолання неефективних інститутів, і застійні форми економіки існують протягом тисячоліть. Головна причина полягає в тому, що високі трансакційні витрати не відповідають уявленням неокласичної теорії про досконалий ринок. У зв'язку з цим Д. Норт вказує на дію трьох основних чинників:

- у збереженні неефективних інститутів може бути зацікавлена держава, якщо це сприяє максимізації різниці між доходами та видатками казни у випадку загрози втрати влади;
- неефективні інститути можуть підтримуватися могутніми групами із спеціальними інтересами;
- еволюція суспільства залишається в полоні одного разу обраної інституціональної траєкторії, тому нові, ефективніші “правила гри” можуть залишатися незадіяними, адже їх введення потребуватиме значних первинних вкладень, яких не потребують давно укорінені інститути.

Отже, це консервує інституційну систему, що склалася, незалежно від ступеня її ефективності. Інститути немовби заганняють суспільство у найжорсткішу колію, в якій потім важко жити та з котрої нелегко вибратися. Тому в будь-якому суспільстві завжди співіснують ефективні та менш ефективні

⁸ *Еггертсон Т.* Экономическое поведение и институты : пер. с англ. / Т. Эггертссон. — М. : Дело, 2001. — С. 33, 34.

інститути, а співвідношення між ними визначає, кінець-кінцем, траєкторію його розвитку.

Підсумовуючи, можна назвати чотири складові у вивченні методологічних питань використання досягнень нової інституціональної економічної теорії як дослідницької програми становлення й розвитку фінансового інституціоналізму:

1. Використовувати основні концепції (поняття) нової інституціональної економічної теорії, до яких належать такі інститути, як трансакції, трансакційні витрати, права власності, опортуністична поведінка, специфічність активів, інституціональна трансформація, приватний порядок залагоджування конфліктів і деякі інші.

2. Застосовувати підходи до дослідження фінансової системи з допомогою формулювання особливостей нової інституціональної економічної теорії.

3. Використовувати інституціональні моделі як інструменти, із допомогою яких розробляються фінансові прогнози.

4. Здійснювати емпіричну перевірку сформульованих на рівні моделей гіпотез, кількісну оцінку розвитку фінансової системи.

Основні можливості й межі інституціональної економіки як дослідницької програми фінансового інституціоналізму можна звести до певних узагальнюючих положень:

1) наблизити фінансові моделі до дійсності шляхом включення в аналіз впливу інституціонального середовища;

2) проаналізувати якісну фінансову динаміку, зокрема, особливості інституціональної трансформації фінансової системи, а також еволюційні економічні й інноваційні процеси в цій сфері, що досягається за рахунок включення в економічний аналіз інструментів інституціональної економіки;

3) розширювати дослідження ролі фінансових суб'єктів у формуванні фінансових інститутів та інституційних структур;

4) прогнозувати інституційні зміни у фінансово-економічних системах;

5) розробляти рекомендації інституційних трансформацій із допомогою фінансової економічної політики, а також концепції інституціональної фінансової інженерії (інституціональне фінансове проектування).